

POZSGAI ISTVÁN

Adalékok a középkori orthodox szertartáskönyvekhez

a 22. számú (4.9.21. jelzet)

Finnországi Prológtöredék alapján

A Prológ (görögül prologosz) terminust keleti szláv talajon a görög *szynaxarion* illetve az óbolgár *sinakszan* elnevezés helyett használják. Így tehát, amikor a Prológ szót említjük, mindig a keleti szláv illetve óoroszláv fordításokat fogjuk érteni alatta, egyéb esetben a szynaxarion vagy a délszláv szinaxár terminust fogjuk használni. A Prológus szót szándékosan nem fogjuk alkalmazni, mivel a magyar nyelvben nincs meg ennek a szónak a keleti szláv Prológnak megfelelő jelentése. Valószínűleg tévedésből gyökeresedett meg ez az elnevezés, amely *előszót, előhangot, előjátékot* jelent, habár egyáltalán nem fejezi ki sem a könyv tartalmát sem a rendeltetését. Feltehetőleg a fordítók a szynaxarionhoz írt előszót, azaz prologoszt azonosnak vélték az egész szynaxarionnal. A Prológ olyan hagiográfiai könyvet jelöl, amelyben a szentek életrajzai a naptár szerint vannak elhelyezve. Ezek az életrajzok rendszerint rövidke, tömörek. Bizáncban a VI. vagy VII. században kezdték a szentek életrajzait gyűjteményes kötetekbe, martyrologionokba rendezni, és a X. századra több változatuk is kialakult. Az első szláv fordítások eredetije II. Baszileiosz bizánci császár Ménologionja (*byblion ménologion*) volt a X. század végén vagy a XI. század elején. A Kijevi Ruszban mint liturgikus könyvet fordították le a Prológot, amelyet a kolostorokban a hajnali istentisztelet alatt a kánon hatodik éneke után olvastak fel. Még a tatárjárás előtt a Prológ kibővült intelmekkel, példabeszédekkel, erkölcsnevelő elbeszélésekkel valamint óoroszláv szentek élettörténeteivel. (Pl. Borisz és Gleb, Feodosz Pecserszkij életrajzaival.) Ugyanitt helyet kaphatott az éppen időszerű ünnep magyarázata is, amelyet már óoroszláv szerző írt.

Ugyanez a gazdagodás figyelhető meg a délszlávoknál is, ahol a szinaxárba szintén több helyi szent került be, mint pl. Joan Rilszki, Prohor Pcsinyszki, Szimeon Nemanja, Száva Nemanjics és mások. Ezt

a terjedelmesebbé vált Prológot havi liturgiát tartalmazó könyvekben foglalták össze. Idővel a Prológ széles körben elterjedt mindennapi olvasmány lett, bár eleinte (az ún. olvasó mineákkal [*cset'i* minei] együtt) mintegy az istentisztelet folytatása volt egészen addig, míg a hagiográfiákon kívül más témákat is fel nem ölelt, s ilyen módon korának sajátos „enciklopédiájává” nem vált. Olyan gondolkodók is méritettek belőle, mint Kirill Turovskij püspök (XII. század) és Lev Tolsztoj. A Prológ történetében több homályos pont van, pl. a fordításának körülményei és a további sorsa Oroszországban.

A Prológ lehet verses formájú és (többnyire) prózai. Az utóbbinak három fő változata ismeretes: *1. a szláv szinaxár, 2. az első óorosz kiadása a Prológnak, 3. a második óorosz kiadása a Prológnak.* Mind a három fordítás a kijevi korban keletkezett. A két óorosz Prológ többszáz kéziratban maradt ránk. Az óorosz jelző természetesen nem a Prológ nyelvére vonatkozik, hanem csak a fordítás és/vagy a másolás helyére, mivel az óorosz másoló óbolgárul (azaz ószlávul) illetve a XII–XIII. századtól kezdve óorosz ill. még később orosz egyházi szlávul kívánt írni, de gyakran nem tudta kikerülni az élő óorosz nyelv bizonyos sajátosságainak bevitelét a másolandó szövegbe. Ennélfogva az óorosz Prológok nyelvét célszerűbb vagy óorosz szerkesztésű óbolgár nyelvnek, vagy (a XII–XIII. századtól) óorosz ill. orosz egyházi szlávnak tekinteni, amint az a vizsgálandó Prológtöredékünkben is ki fog tűnni.

Az ún. Finnországi Töredékek elnevezés nyelvemlékcsoportba kevésbé ismert különböző XII–XV. századi óorosz kéziratok tartoznak, amelyeket hosszú ideig Finnországban (ekkor ugyan jogi értelemben véve Finnország még nem létezett, csak mint földrajzi fogalom) „őriztek”, pontosabban üzleti iratok borítójaként használtak – innen az elnevezésük – és 1869-ben kerültek vissza Oroszországba Nordkvist professzor jóvoltából. A 22. számú (4.9.21. jelzet) Finnországi Töredéket az Orosz Akadémia Könyvtárában őrzik. Mérete 30,324 cm, a szövegé 25,5×19,5 cm. Anyaga pergamen, két levélből áll, amelyeknek két-két oldaluk van. Minden oldal két columnát tartalmaz, az oszlopok 34 sorból állnak. A szöveget unciális írással (oroszul usztávval) másolták, az iniciálékat tintával rajzolták, és cinóbervörössel festették ki.

Az 1^v oldal alsó szélén egy svéd feliratot találhatunk dátummal (1614) és az üzleti ügy számával (22 – innét a 22-es elnevezése a töredéknek). A 2^v oldal alsó részén pedig egy bizonyos Nils Jonsson 1615. esztendőre esedékes kötelezettségének a feljegyzésére bukkanhatunk. A nyelvemléken sok sérülés, többek között égési nyomok láthatók. A 2^a oldal második columnájának alját egy vegyianyagtól származó folt ékteleníti. A vegyszer segítségével kívánták a szöveget láthatóbbá tenni, azonban az ilyen anyagokról tudnunk kell, hogy hatásuk csak néhány percig tart, viszont utána megsemmisítik az adott szövegrészt. A kézirat a Prológ első oórosz, azaz rövid kiadásának (ti. a második kiadás terjedelme az előbbinek kb. a kétszerese) november 8., 10. és 11–12-én olvasandó nem teljes szövegeit tartalmazza. A november 8-ra szóló szöveg Mihály Arkangyal tetteit tartalmazza, ez a leghosszabb, több mint 4 oszlopnyi. Ebből is látható, hogy a rövid életrajzok helyét már a hosszabb és érdekfeszítőbb történetek foglalták el, figyelembe véve a laikus olvasóközönség igényeit is. A november 11-re rendelt olvasmány Szent Ménészről, Viktorról és Theodórosz Sztuditészről a képrombolás (*ikonoklaszmos*) elleni küzdelem egyik vezéralakjáról emlékezik meg. Ez a szöveg kisebb terjedelmű, mintegy két columnát foglal el. Ezután ismét megfigyelhetjük az eredetileg csak tömör, szinte említésszerű hagiográfiák gyűjteményének, azaz a Prológnak a megváltozását, ugyanis a jelen töredék szerkezetében már az intelem is helyet kap, amelyet Aranyszájú Szent Jánosnak az alamizsnáról írt beszéde képvisel. A november 12-én felolvasandó szöveg Kegyes Szent János konstantinápolyi pátriárka életrajzát tartalmazza, amelynek nagy része hiányzik.

A vizsgálandó Prológtöredék datálását a paleográfiára, a fonetikára valamint a morfológiára támaszkodva végezhetjük el. E három szint jelenségeit a következő két csoportra oszthatjuk fel: 1. Azok a jelenségek, amelyek nem engedik meg a kézirat keletkezését a XII. század végénél illetve a XIII. század elejénél előbb. 2. Azon adatok, amelyek figyelembevételével a nyelvemlék másolását nem helyezhetjük a XIII. századnál későbbre.

1. csoport: (Azok a jelenségek, amelyek nem engedik meg a kézirat keletkezését a XII. század végénél illetve a XIII. század elejénél előbb.) Paleográfia: Az ómegánál hiányzik a függőleges vonás a betű közepén, valamint a betű a XII. századi görög minusculára hasonlít. Formája egy lefelé fordított félholdhoz áll közel, amelynek a felső része többnyire nyitott. A jaty betű szára kimegy a sor fölé. E két betűt korjelzőknek nevezik. A többi betű megformálása sem arányos és gyakran nem szimmetrikus, a betűk nem követik a négyzet alakját, és nemegyszer jobbra vagy balra dőlnek, tehát nem archaikusak. A sorok nem mindig egyenesek, és helyenként az oszlopok sem szabályosak.

Fonetika: A redukált hangok erős helyzetben kivétel nélkül teljes képzésű magánhangzókká váltak. Egy esetben az ősszláv eredetű *trrt* hangkapcsolatban is fellelhetjük a teljes képzésű magánhangzót a *cservb* szóban (*cservb* helyett) (2^v. 1. columna 13. sor), ami már önmagában is kizárja a nyelvemlék 1164 előtti keletkezését, hiszen a *trrt*, *trrt*, *tblt*, *tblt* valamint a *trbt*, *trbt*, *tblt*, *tblt* hangkapcsolatokban első ízben az 1164-ben másolt Dobrilo Evangéliumban figyelhetők meg a redukáltak helyén teljes képzésű magánhangzók. Ugyanakkor a gyenge helyzetben lévő redukált hangok (az abszolút szóvégi redukáltakat nem számítva, amelyeket már a másoló nyelvében szintén nem ejtettek, de a redukáltakat jelölő betűket grafikai okokból továbbra is írták, és ez egészen 1917-ig normaként funkcionált) 84 alkalommal kivesztek, és csak 53 esetben maradtak meg.

2. csoport: (Azon adatok, amelyek figyelembevételével a nyelvemlék másolását nem helyezhetjük a XIII. századnál későbbre.)

Fonetika: A *zsd* helyett mindenütt óorosz *zst* találunk az ősszláv *dj* hangkapcsolat helyén. A *zsd* csak az ún. második délszláv hatással jelent meg tömegesen a kéziratokban a XIV. századtól. (Második délszláv hatáson a törökök elől menekülő bolgárok valamint szerbek kulturális befolyását értjük, ugyanis ekkor sok értelmiségi, első sorban pap és szerzetes került orosz földre. Az első délszláv hatásnak tí. a X–XI. századi, a kereszténység felvétele körüli időkben és a közvetlen utána történt kulturális kapcsolatokat nevezzük.)

Morfológia: A declinációban az -o/jo- tövű főneveknél a dativus Pl.-ban még nem történt meg a végzések unifikációja az -a/ja- tövű főnevek végzéseként. A szövegben mindenütt *-omb/-jemb* flexiókat találunk az *-amb/-jamb* helyett. Erre az unifikációra az első példánk 1271-ből való. Ugyanígy az -o/jo- tövű főnevek locativus Pl.-ban sem találjuk meg a végzések -a/ja- t szerinti egységessé válását, a nyelvemlékben kizárólag az *-ěchb* végződés példáit figyelhetjük meg az *-achb/-jachb* flexiók helyett. Továbbá nem vált még általánossá az -o- t végződése (-ě) a lágy variánsban, azaz a -jo- tövű főneveknél (itt a flexió -i) a locativus Sg.-ban. Az előzőhöz hasonlóan az -a- tő lágy variánsa, azaz a -ja- tőhöz tartozó főnevek is őrzik függetlenségüket az -a- tővel szemben, ugyanis a -ja- tő -i flexióját még nem szorította ki a kemény variáns – végződése a dativus és locativus Sg.-ban. A participium praesentis és praeterii activi rövid formái szabályosan vannak egyeztetve a főnevekkel. Itt a nemben és számban történő ingadozás csak a XIII. századtól észlelhető, amikor a rövid alakú cselekvő melléknévi igenevek megmerevedtek a nominativusban, és a declinálódást lassanként elhagyva fokozatosan határozói igenevekké alakultak. Tehát a fenti adatokat mérlegelve, a Prológtörredék keletkezését a XII. század végére és a XIII. század első felére tehetjük.

A nyelvemlék-feldolgozás következő lépése a másolás helyének meghatározása. Mivel a szövegben nem találunk olyan jelenségeket, amelyeket egy bizonyos területhez rendelhetnők hozzá, így a rendelkezésünkre álló gyér adatok segítségével a lokalizálást csak kizárólagos alapon végezhetjük el. Az ún. feszített redukált hangok helyén erős helyzetben kizárólag *y*-vel vagy *i*-vel találkozhatunk, de sohasem *o*-val ill. *e*-vel, ami arra enged következtetni, hogy a Prológtörredékünk nagy valószínűséggel nem északon másolták.

A kézirat nyelvének vizsgálatára illene most rátérnünk, de ezen a területen az adatok és a megválaszolható kérdések bőségére való tekintettel, csak a legfontosabb kérdésre szorítkozhatunk: Milyen nyelven íródott a szöveg? Óbolgárul, vagy óoroszul? Egyiken sem, mivel – ahogy már fentebb is említettük – az óorosz másoló nem akart óoroszul írni, de nem védhette ki, hogy a saját nyelvéből egyes jelenségeket

bele ne vigyen a másolandó kéziratba, és ez több másoláson keresztül átöröklődött, majd normává vált, míg végül a kezdeti óorosz kiadású óbolgár nyelvből egy hibrid nyelv, az óorosz ill. később orosz egyházi szláv nyelv jött létre. Korábbi munkáinkban a tanulmányozandó szövegen végzett vizsgálódásaink alapján, a Prológtöredékünk nyelvét óorosz egyházi szlávként határozhatjuk meg, amelyben három réteget különíthetünk el: egy óbolgárt, egy óoroszt és egy keveréket. E három réteg viszonyát a következőképpen jellemezhetjük: Az óbolgár alaprétgre egy óorosz és egy hibrid réteg rakódott. Tanulságos lenne végigmenni azokon az óbolgár és óorosz keverék formákon, amelyek illusztrálnák e hibrid nyelv, az óorosz egyházi szláv kialakulását, valamint bemutatnák a főbb jellegzetességeit, azonban jelen dolgozatunk kereteit figyelembe véve ez már egy következő munka tárgya lenne.